

MANTIK

Kısa Bir Tarihçe: Aristoteles ve Eserleri Mantık bilimi, Antik Yunan'ın bilim havzasında ortaya çıkmıştır; dolayısıyla bir kelam ve fıkıh usulü gibi Müslüman bilginlerin düşüncelerinin ürünü değildir. Mantık bilimini Antik Yunan filozoflarından Aristoteles (ö. 322 İ. Ö.) sistemleştirmiştir. "Sistemleştirmiştir" dedik, çünkü Aristoteles mantık bilimini bütünüyle (=ilkeleri, konuları ve problemleri ile) ortaya koyan kişi değildir. Zira mantık bilimini bütünüyle Aristoteles'e atfetmek, hem vakıayla, hem de Aristoteles'in beyanlarıyla çelişmektedir. Vakıayla çelişmektedir, çünkü Aristoteles'in önünde büyük bir felsefi birikim mevcuttu; dolayısıyla Aristoteles için her türlü konuda söz söyleyebileceği büyük bir imkân alanı bulunduğu söylenebilir. Bizzat Aristoteles, daha sonra şarihler tarafından *Metafizik* olarak isimlendirilen *İlk Felsefe* adlı eserinin birinci kitabında kendisinden önceki filozofların görüşlerine kitabının kurgusu elverdiğince değinip katkı ve eleştirilerini ortaya koymaktadır. Aristoteles'in kendi beyanlarıyla çelişmektedir, çünkü Aristoteles, kendisinden önce hiç bilinmeyen, hiç bulunmayan, hiç söz konusu edilmemiş bir şeyi bulduğunu iddia etmemektedir. Aristoteles kendisinden önce ilkeleri, konuları ve problemleri ana hatlarıyla bilinen bir şeyi, sistemli bir şekilde bir metinde ayrıntılı hale getirdiğini söylemekte ve başta hocası Platon ve onun da hocası Sokrates'in katkılarını inkâr etmemektedir.(Sebzevârî, *Şerhu'l-Manzûme-I*, Tahkik: Hasanzâde el-Âmili, İran 1369, s. 71) Burada Aristoteles'i ayrıcalıklı kılan, Aristoteles'ten önceki bilginlerin, mantık bilimi hakkında, hem Aristoteles'in ortaya koyduğu sistematik ve ayrıntılardan, hem de mantık bilimine özgü müstakil eserlerden yoksun olmalarıdır. Buna rağmen Aristoteles, ilimler sınıflamasında mantığa yer vermediği gibi, mantıkla ilgili herhangi bir eserinde de mantığı tarif etmemiştir. Aristoteles'in bilimler sınıflamasında mantığa yer vermemesi, bilginlere göre, bir eksiklik olmaktan ziyade, Aristoteles'in, bilimler tasnifindeki şu veya bu şekilde vakıayla ilişkileri olan bütün bilimlerden mantığı ayırdığı ve hepsinde kullanılabilen bir çıkarım yöntemi(=alet) olarak kabul ettiği şeklinde anlaşılmıştır. Aristoteles şarihlerinin onu, *Organon* olarak isimlendirmeleri ve bu lafzın da *alet* anlamına gelmesi Aristoteles'in zımnen ifade ettiği şeyin açıkça ifade edilmesidir. Aristoteles "mantık" için Yunanca "logike" lafzını kullanmamış; "analitik" lafzını kullanmıştır. Ayrıca eserlerini bugün elimizdeki sıraya göre yazmadığı gibi sıralaması da ona ait değildir. (Mahir Abdulkadir Muhammed, *Muhadârât fi'l-Mantık*, İskenderiye 1986, ss. 11-18; Abdulhadi el-Fazlı, *Hulâsâtu'l-Mantık*, Kum 2007, s. 31) Diğer taraftan mantık, Aristoteles'in sistemleştirmesi ile beraber zaman zaman farklı gerilimlerin ve tasarrufların ortasında kalsa da eğitim-öğretimdeki yerini Aristoteles'in Akademisiyle almıştır. Aristoteles'in mantık külliyatı

ve içerikleri kısaca şu şekildedir: (i) *Kategoriler*: Aristoteles bu eserinde doğruluk ve yanlış değeri almayan kavramsal(=tasavvurî) bilgileri incelemiştir. Aristoteles'in bu eseri mantık ile metafiziğin kavşak noktasıdır. Bu eserin amacı, efradını cami ağıyarını mani bir tarif nasıl yapılır? sorusunun cevabıdır. (ii) *Peri-Hermenias*: Aristoteles bu kitapta önermeleri, yani doğruluk ve yanlış değeri alabilen yargıları ve onlara ait hükümleri inceleme konusu yapmaktadır. (iii) *Birinci Analitikler*: “Mantık” olarak isimlendirilen bilimin ortaya çıktığı eserdir. Aristoteles bu eserinde mantıklı düşünmenin en yetkin formunu ortaya koymaya çalışmıştır. Bu eserde eldeki bilgiler nasıl düzenlenirse geçerli ve doğru bir sonuca ulaşılır, akıl yürütme nasıl gerçekleşir? sorusunun cevabı verilmektedir. (iv) *İkinci Analitikler*: Aristoteles bu eserinde, kesin(=yakîni) bilgi nasıl elde edilir? sorusunu cevaplamaya çalışmaktadır. Dolayısıyla *Birinci Analitikler*'de sistemleştirilmiş “kıyas” teorisinin en yetkin olarak uygulandığı yerdir. (v) *Topika*: Bu eser tartışmaya özgüdür; bir tartışma nasıl başlar, nasıl devam eder ve nihayet nasıl bitirilir? sorularının cevabı verilmeye çalışılır. (vi) *Retorika*: Kalabalık topluluklar karşısında yapılacak söylevlerde(=hitabet) kalabalıkların nasıl inandırılabilceği ve hangi kıyas(=akıl yürütme) türünün kullanılabilceği inceleme konusu yapılmaktadır. (vii) *Poetika*: Aristoteles bu eserinde şiir sanatında hangi tür kıyas ve öncülü kullanılır? sorusunun cevabını vermektedir. (viii) *Sofistik Elenchi*: Bilinçli ya da bilinçsiz olarak yapılan mantık yanlışlarının tespit edilip çözüme kavuşturulduğu eserdir. Aristoteles'in mantık külliyyatındaki eserlerinden de anlaşılacağı üzere onun sistemleştirdiği mantık bilimi günlük dil üzerine kuruludur; fakat mantığın esas ilgili alanı lafızların kendisi değil manalarına delâleti ve nispeti bakımından lafızlardır. Aristoteles'in mantık bilimi “sûri mantık, klasik mantık, geleneksel mantık, şekli mantık” şeklinde de isimlendirilmektedir. Bunun sebebi, akıl yürütmenin içeriği ile değil de, formu/sureti ile ilgilenmesidir. Her ne kadar daha sonra, özellikle Orta-çağ sonrası farklı mantık anlayışları/arayışları ortaya çıksa da Aristoteles'in mantığı, tabiri caiz ise, tahtını hiçbirine bırakmamıştır. Çünkü diğer mantık anlayışları, daha teknik ve sınırlı alanlara özgü kalmıştır.

Mantığın İslâm Düşüncesine İntikali ve Sistemin Kemali Aristoteles'in eserleri, Halife Me'mûn (ö. 833) zamanındaki büyük tercüme hareketi sırasında Yunancadan ve Süryaniceden Arapçaya çevrilmiştir. Çeviri ve çevirenlerle ilgi ayrıntılar bir tarafa bu yeni bilimin İslâm Düşüncesinde yer edinmesini sağlayan belli-başlı isimler şunlardır: Ebu Yusuf Yakup el- Kindî (ö. 866), el-Fârâbî (ö. 950), İbn Sînâ (ö. 1037), İbn Hazm (ö. 1064), Gazzâlî (ö. 1111), Fahrüddin er-Razi (ö. 1210), Nasîruddin et-Tûsî (ö. 1274), Efdalüddin el-Huneci (ö. 1244), Esirüddin el-Ebheri (ö. 1265), Şemsüddin es-Semerkindî (ö. 1322). Başta Fârâbî ve İbn

Sînâ olmak üzere onların geleneğini takip edenler (hatta etmeyenler bile) Aristoteles'in yukarıdaki eserlerini aynı sırayla kabul etmişlerdir; fakat bu külliyyatın başına Porphyrios (ö. 304 İ. S.) tarafından yazılan ve Aristoteles'in *Kategoiler*'inin bir şerhi olan *İsagoji* adlı eseri de *Kitâbu'l-Medhal* olarak Arapçalaştırıp Aristoteles'in eserlerinin başına yerleştirerek mantık külliyyatına bugünkü şeklini vermişlerdir: (i) *Kitâbu'l-Medhal (=İsagoji)*, (ii) *Kitâbu'l-Mekûlât*, (iii) *Kitâbu'l-İbâre*, (iv) *Kitâbu'l-Kıyâs*, (v) *Kitâbu'l-Burhân*, (vi) *Kitâbu'l-Cedel*, (vii) *Kitâbu'l-Hitabe*, (viii) *Kitâbu'ş-Şi'r*, (ix) *Kitâbu's-Safsata*. İslâm kültüründe mantıkla (hatta genel olarak felsefeyle) ilgili inşa ve sistemleştirme iki isimle başlamış ve kemale ermiştir: Fârâbî ve İbn Sînâ. Fârâbî, Yunanca olan mantık terminolojisini bugün dahi kullandığımız şekliyle Arapçalaştırıp ve ana kaideyi yerleştiren en önemli bilginidir. Aristoteles'in "analitik" olarak isimlendirdiği bu bilimi "mantık" lafzı ile karşılamıştır. Fârâbî, mantığı "*mantık; felsefenin bütün kısımlarında kullanılan ve kendisiyle, ilmî ve ameli sanatların tamamında kesin (=yakîni) bilginin elde edildiği bir alettir.*" şeklinde tarif ettikten sonra "gerçek kesin(=el-yakînu'l-hak) bilgiye, mantık olmaksızın ulaşmanın yolu da yoktur" demekte ve mantığın üç anlamı olduğunu söylemektedir: (i) *mantık, aklın bizzat kendisine denilir.* (ii) *mantık, aklın aklettiği şeylere (ma'kulât) denilir.* (iii) *mantık, aklın aklettiği şeylerin dil/lafızlar ile dışarı çıkarılmasına denilir.* Dikkat edilecek olursa Fârâbî'nin verdiği her üç anlam da "alet" makamında olup birbirini tamamlayan ve mantığın fonksiyonunu ortaya çıkaran anlamlardır. Çünkü mantık, bunlardan herhangi biri değildir. Ona göre mantık, akli düzelten, yanlış yapılması mümkün olan akledilirlerde insanı doğru ve gerçek yola yönelten ve insanı akledilirlerde yanlış (ifade tarzın)tan, sürçmeden ve hatadan koruyan kanunları verir. (Fârâbî, *et-Tavtie*, Tahkîk: Refik el-Acem, Beyrut 1985, s. 59-60). Fârâbî, mantığın bütün konularını *tasavvurlar (=kavramlar)* ve *tasdikler (=hükümler)* ikilisi altına yerleştirmiştir (Fârâbî, *'Uyûnu'l-Mesâil*, el-Felsefetu'l-İslamiyye-12 Frankfurt 1999 içinde, s. 56): *Kitâbu'l-Medhal (=İsagoji)* ve *Kitâbu'l-Mekûlât kavramlar(=tasavvurât)* altında mülâhaza etmiş ve nihai amacı da *efradını cami, agyarını mani* bir tarif nasıl yapılır? olarak belirlemiştir. Geriye kalan yedi kitabı da *hükümler(=tasdikler)* altında ele almıştır. Fârâbî, *tasavvuru* ve *tasdiki* eserlerinin tasnifinde kullanmamıştır. Tespitlerimize göre *tasavvur* ve *tasdik* ilk defa Fahrüddin er-Râzî tarafından *Kitâbu'l-Mulahhas fi'l-Mantık ve'l-Hikme* adlı eserinin mantık bölümünde şu şekilde kullanılmıştır: "Bu kitap bir mukaddime (=giriş) ve iki bölümden oluşmaktadır. Birinci bölüm, *tasavvurlar*; ikinci bölüm, *tasdikler*dir." Bu tasnif, günümüzde de geçerlidir. İbn Sînâ'ya gelince, o da mantığı *alet* kabul etmiş ve mantığa *ilimlerin hizmetkarı (hadimu'l-'ulûm)* demiştir. (İbn Sînâ, *Kitâbu'ş-Şifâ*: el-Kıyas, Tahkik: Sa 'îd Zâid, Kahire 1963, ss. 10-11/15.) Fârâbî'nin inşa ettiği ana kaideyi kemale erdiren ve Aristoteles'in çok muhtasar değindiği veya

hiç ele almadığı konuları ayrıntılı olarak inceleyerek kendisinden sonra hem doğunun, hem de batının müracaat kaynağı olan sistemleştiricidir. İbn Sînâ'nın yirmi iki ciltlik bilimler ansiklopedisi olan *Kitâbu'ş-Şifâ*'sının ilk dokuz kitabı mantıkla ilgilidir. Bu dokuz kitap, Aristoteles'in *Organon*'u da dahil, mantık hakkındaki en kapsamlı eserlerdir.

Aristoteles'e göre de Müslüman filozoflara göre de mantık, bir *alet* olarak kabul edilmektedir. Şu halde "mantık bilimi" terkihini nasıl anlamalıyız? İbn Sînâ'ya göre mantık bir bilim mi, yoksa bir alet mi tartışması gereksiz bir tartışmadır; çünkü mantık, kendi zatına nispetle *bilimdir*, biz onu eğitim-öğretime konu edinmekteyiz, belir bir konusu, problem alanı ve amacı vardır. Diğer taraftan mantık, diğer bilimlere nispetle de *alettir*; çünkü onların hepsinde kullanılmaktadır (İbn Sînâ, *Kitâbu'ş-Şifâ: Mantığa Giriş (Medhal)*, Çev.: Ömer Türker, Litera: İstanbul 2006, s. 8-9.) Bu yüzden İslam düşüncesinde mantığa verilen farklı isimlerin hepsi onun alet olma vasfına işaret etmektedir: *Kıstâs, Mîzân, Mi'yâr, Mihak, Takvîm, Mikyas, Mikyâl, 'Iyâru'l-'Akl, Medariku'l-'Ukûl, Fennu'n-Nazar* ve *Hikmet* bunlardan sadece birkaçıdır.